

# Nous paral·lels del clauer i l'emprendada

## El clavier al Rosselló i la Provença i les catene porta chiavi i altres prendas a Sardenya

per Maria Lena Mateu Prats

### 1. El clauer

En ocasions anteriors<sup>1</sup> hem tractat la forta implantació social de què va gaudir el clauer a Eivissa, tal com es comprova des de començament del segle XVII, el moment més antic al qual hem pogut accedir mitjançant la documentació notarial. Als paral·lels que ja hem assenyalat en observar la trajectòria històrica d'aquest ornament, podem ara sumar-ne uns altres de singular relleu, així mateix en íntima connexió amb el seu simbolisme.

Sense insistir en la relació amb la virginitat que s'ha reconegut a les cintes que cenyien la cintura i de les quals penjava el clauer, és d'interès recordar la participació de cintes i clauer en les esposalles o en el moment del matrimoni, amb la consegüent correspondència del clauer amb la dona ja casada, com a atribut del poder domèstic que adquiria en la nova llar. És un atribut que, a més, va poder presentar, relacionats, altres elements, com les estisores, que

feien referència a l'honesta laboriositat que se suposava a la dona que els portava, sense excloure certes connotacions socials.

Són molts els exemples que ens ofereixen les diferents fonts d'estudi a l'hora de corroborar aquestes apreciacions, de vegades des de punts de vista contraposats. Ens limitam aquí a recollir alguns dels més vinculats al nostre específic context cultural. Cal assenyalar la menció de "clauer, correja, bossa, guller..." en l'*Spill o Libre de les Dones* (ca. 1460) de J. Roig, després que Eiximenis permeti documentar el clauer al final de la centúria anterior;<sup>2</sup> així com la representació d'una dona amb dit element en el retaule de Sant Esteve, del taller dels Vergós, del segle XV, i sense oblidar tampoc, ja posteriorment, la menció de clauer, aguller i cintó de plata en la documentació de l'Alt Empordà, allà pels segles XVII i XVIII,<sup>3</sup> de manera anàloga com fan els protocols notariais eivissencs d'aquells mateixos temps.

### 1a. El clavier al Rosselló

Estenent la mirada fins al Rosselló, veiem també i per exemple, com al final del segle XVII es va registrar a Perpinyà una "sinta de plata a la francesa ab son claver", juntament amb "set anells de or", quatre d'ells "a la catalana"<sup>4</sup>. De quasi un segle després (situant-nos en l'any 1787) és, al seu torn, la representació d'una *ménestrале* amb aquest tipus d'ornament o "clavier d'argent" (del qual veiem penjar unes estisores) i que —segons s'ha observat— servia per distingir-la "véritablement" de la representació de la *paysanne*, "tot come (mais c'est una hypothèse) la parure en pierreries"<sup>5</sup>.

Atenent les apreciacions formulades per D. Travier en el seu estudi sobre les *Bijoux dans le notariat de St-Jean-du-Gardonnenque* (avui St. Jean du Gard), de la regió de Lengadoc-Rosselló<sup>6</sup>, l'evolució seguida allí en l'acceptació d'unes o altres joies hauria estat la següent: al final del segle XVI, i de forma excepcional,

1. MATEU PRATS, M. L. 1996 "El 'clauer' en Ibiza a partir de la documentació del siglo XVII. (Aspectos formales, sociales y simbólicos)" a *Revista de Dialectología y Tradiciones Populares*, vol. LI, p. 155-181, Madrid: C.S.I.C. Ibídem, 2003 "Descripció de la joieria popular eivissenca" a *V Curs de Cultura Popular de les Illes Pitiüses*, p. 73-103, Eivissa: Fundació Sa Nostra-Universitat de les Illes Balears. Ibídem, en premsa: "Gonelles" y "Joies" en Ibiza y Formentera (*Aproximación a sus paralelismos en el Mediterráneo. Siglos XVII-XX*). Premi Vuit d'Agost 2006, Eivissa: Consell Insular d'Eivissa, Departament de Política Educativa i Cultural.
2. EIXIMENIS, F. 1925 *Contes i faules*, Barcelona: ed. Barcino, col. "Els Nostres Clàssics", p. 36-38, "De com Déu hom castiga la muller maliciosa", del *Terç del Crestià*, cap. XCVIII (escrit entre 1381-1386). Informació amablement aportada per A. Ferrer Abárzuza.
3. COMES – HERRERA, 2004 "II. La dona als segles XVII i XVIII, la Selva de Mar (Alt Empordà)" a *Actes del Col·loqui l'Albera i el Patrimoni en l'espai transfronterer*, p. 145, Consell Comarcal de l'Alt Empordà.
4. 1691. Monserrat Llatu. ADPO, 3 1/5529; citam per FONQUERNIE, L. "Paraître à Perpignan au XVIII siècle" ([www.mediterrnees.net/vagabondages/fonquernie/Paraître.doc](http://www.mediterrnees.net/vagabondages/fonquernie/Paraître.doc)). Així mateix es constata al Rosselló el tipus denominat "maseta", representativament documentat a Eivissa.
5. "La gravure de Née [...] montre deus costumes féminins aux numéros 8 et 9. Il s'agit d'une paysanne et d'une ménestrале où femme d'artisan. La différence n'est pas flagrante entre ceus deus femmes, si ce n'est la paysanne travaille á filer la laine et l'artisanne semble se promener, un éventail à la main. Seul le clavier d'argent la distingue véritablement de la paysanne tout comme (mais c'est una hypothèse) la parure en pierreries". ("L'habillement en Roussillon au XVIIIe siècle", p. 11: [www.mediterranees.net/vagabondages/divers/habit18.html](http://www.mediterranees.net/vagabondages/divers/habit18.html)).
6. TRAVIER, D. "Les bijoux à caractère religieux dans le notariat de la communauté de St-Jean-de-Gardonnenque 1700-1793": [www.cevenols.com/bijoux.html](http://www.cevenols.com/bijoux.html).



Figura 1. "La Ménestrale", gravat de Carrère en Voyage pittoresque de la France, province de Roussillon, 1787. La seua silueta té semblança amb la de les llauradores eivissenques reflectides a diferents gravats, a partir del de Juan de la Cruz (1777).

Figures 2 i 3. "Bastidane" de la Provença i claviers o clavandiers, de plata (del final del s. XVIII), portats a Grasse amb les claus de la "maison i de les reserves à victuailles". (Fotos: [www.museesdegrasse.com/mahp/fla/costumes-batisdane.shtml](http://www.museesdegrasse.com/mahp/fla/costumes-batisdane.shtml)).



sobretot "chaines d'or" o "cintures d'argent"; en la segona meitat del XVII, anells llisos o guarnits amb pedres, i generalització dels "claviers" en la primera meitat del segle XVIII, centúria durant la qual apareixen associats a joies de caràcter religiós i anells. Així els trobam, per exemple, i de manera significativa, en els contractes de *mariage*, formant part del dot de les al·lotes, tal com igualment es constata en els documents eivissencs<sup>7</sup>.

Sobre la presència de les estisores penjant de la cinta en lloc de les claus que veïem en el gravat de Carrère, el citat investigador precisa que si bé el *clavèr* (com el seu nom

indica) originàriament servia per "à suspendre les clefs des coffres et armoires", al final del segle XVIII i començament del XIX "il ne servait plus q'attacher les ciseaux"<sup>8</sup>. És a dir, tal com també sabem que es va dur a Mallorca<sup>9</sup> i a la mateixa ciutat d'Eivissa<sup>10</sup>.

Respecte d'altres indrets de França s'ha dit que "le crochet de châtelaine<sup>11</sup> à ciseaux" freqüentment va ser "un cadeau symbolique du fiancé à son élue". El tipus de joia indicat per "la femme mariée en tant que maitresse de maison". Si bé certes joves ja les tenien ben abans del matrimoni i, de fet, "petits exemplaires" demostren que estaven

"destinés aux filletes que apprenaient couture et broderie dès de le plus jeune âge"<sup>12</sup>, d'acord amb les tradicionals virtuts que continuaven requerint-se a les dones, això és, de la mateixa manera que hem comprovat que s'esdevenia aquí, mitjançant el llegat d'un d'aquestos exemplars d'una àvia a la més petita i laboriosa de les seues nétes<sup>13</sup>.

## 1b. El clavier a la Provença

Al seu torn, de manera semblant com constàvem entre la *ménestrale* y la *paysanne* al Rosselló, en el seu concepte tampoc diferia molt la indumentària portada a la Provença per la *bastidane*<sup>14</sup> (dona del *ménager* o propietari de terres), de la pròpia d'*artisans* y *paysans* llevat de la millor qualitat dels teixits emprats en la seua faïçó (com era habitual) i a la presència del *clavier*, despenjat des de la cintura per un flanc del faldar. *Clavier* aquest que, per "l'importance du travail de l'agrafe" era, així mateix, "le reflet

7. Exemples: "27 de juillet 148. Contrat de mariage entre Jean Aurès tisserand... de St-Andrè-de-Valborgne et Marie Berty... du Vignal paroisse de St-Jean-de-Gardonnenque, elle porte 150 livres outre son clavier de valeur 36 livres, un Saint-Esprit d'or avec glissoir 15 livres, et deus bagues 20 livres..." (ADRO 2-E-58/485). "13 avril 1778. Contrat de mariage ente Antoine Rodier journalier travailleur... de St-Etienne-de-Valdonez, diocèse de Mende et à St-Jean-de-Gardonnenque depuis plusieurs années et Marie-Anne Sanginede... se constitue tous ses biens dont 70 livres pour valeur d'un clavier d'argent, une croix et une bague d'or..." Citam per *Ibidem*.

8. Puiggari documenta en el segle XVII les estisores entre els objectes d'aquestos conjunts, generalitzats aleshores —segons igualment afirma— entre les espanyoles de les classes populars (ed. 1979, p. 211-212). De l'any 1688 data l'inventari de béns d'un natural del quartó de Balansat, en el qual es va registrar "un cadano de plata de sent quaranta baulas ab son Ganxo I un cisoret (?) baix" que, tal vegada, podríem entendre com estisoretas. Arxiu de Protocols d'Eivissa (APE), Guasch 1686, f. 115. Inventari dels béns d'Antony Roig de Juan ya difunt del qto de Balançat havt en lo quarto de les Salines Los quals foren atrobats en lo Rafal del Mgco. Ant. Palerm del dit quarto que era a hont feia habitació".

9. VILA, J. 1935 *Vestits típics d'Espanya recopilats, dibuixats, colorits i comentats per J. d'Ivori*, p. 21. Barcelona.

10. MATEU PRATS, M. L. en premsa, nota 374.

11. "En Poitou comme en Vendée ou en les recense en gran nombre les habitantes accrochaient à la ceinture un 'crochet à ciseaux'. Au crochet était fixé un mosqueton qui permettait de relier une chaîne à ciseaux, c'était un objet courant et utilitaire, mais la chatelaine devint un element de décor du costume. En ville surtout on la retrouvait à la ceinture des élégantes", *Bijoux et pierres précieuses*: [Richardjeanjacques.blogspot.com/2007/08/ques-ce-qu-une-chatelaine.html-6k](http://Richardjeanjacques.blogspot.com/2007/08/ques-ce-qu-une-chatelaine.html-6k)

12. CONSEIL DES MUSÉES DE POITOU-CHARENTES, *Modestes et éclatants. Quatre bijoux féminins traditionnels*: [www-alienor.org/articles/bijoux/texte.html](http://www-alienor.org/articles/bijoux/texte.html).

13. Concretament a la Marina, en la primera mitat del segle XX, vegeu MATEU PRATS, M. L. 1996, p 173; *Ibidem*, en premsa, nota 374.

14. "En semaine elle porte une robe d'indienne ou un cotillon piqué sur une chemise de coton ou de lin brodé. De plus elle met un caraco court ou à basques. Son fichu souvent blanc, peut être imprimé. Son tablier es accord avec son costume. Sa coiffre es brodé et profois elle porte un chapeau de aille ou de feutre.", "En Provence Au Pays de Grasse": [paysdegrasse.free.fr/articles/fiche.php?idink\\_23](http://paysdegrasse.free.fr/articles/fiche.php?idink_23).



Figura 4. "Sposi" amb "sa Cadena" (2005, Sardenya). (Foto: Il matrimonio selargino fig. 18, [www.comune.selargius.ca.it/DefinitivaGen07.pdf](http://www.comune.selargius.ca.it/DefinitivaGen07.pdf)). Figura 5. "Gancera de chinzu" amb motius de filigrana penjant de la cintura i sobre la "gonna" a Atzara, Nuoro, Sardenya. (Foto: PIQUEREDDU, P., s/f., L'abbigliamento. Il museo etnografico dei nuoro. fig. 16, p. 85).

de position social de la détentrice<sup>15</sup>. Sense oblidar el significat amorós que podia estar present en la seua ornamentació ("coeur percé, anneaux de mariage, triple anneaux symbol du passe, present, futur...")<sup>16</sup>.

De fet, al dit *clavier* hi ha qui l'ha considerat "un cadeau de Mariage" que "el marié" ofería a "la mariée" amb les claus de la "maison"<sup>17</sup>. Si bé, segons altres escrits, la dita entrega era només de les claus (de la casa o dels "garde-manger"<sup>18</sup>), que la ja

esposa rebia en sortir de l'església una vegada conculsa la cerimònia nupcial, i que ella mateixa s'encarregava de penjar del *clavier*<sup>19</sup> com a símbol de la nova casa<sup>20</sup> (això com s'ha dit per al cas d'Eivissa). *Clavier*, en tot cas, del qual no va ser tampoc estrany que penjassin les "ciseaux de broderie per la couturière"<sup>21</sup>.

### Ic. Les *catene porta chiavi* o cintes de cintura de Sardenya

Un altre tipus de cadena (coneguda expressament com "sa cadena") és l'usat tradicionalment, així mateix en ocasió del matrimoni, a algunes parts del "Campidano de Cagliari" (Sardenya). Es tracta d'una "vera e propia catena a grosse maglie d'argento circolari, lunga circa un metro" que presenta com a extrem superior un ganxo en forma de cor que l'espòs enganxava en la cintura de l'esposa. L'extrem inferior era un anell que l'esposa col·locava en el dit de l'espòs<sup>22</sup>, si no era que ell mateix es col·locava l'anell "al mignolo della mano sinistra" i passava després a cenyir amb la cadena la "vita" o

15. *Costume. La bastidane*. ([www.museesdegrasse.com/mahp/fla/costumes-bastidane.html](http://www.museesdegrasse.com/mahp/fla/costumes-bastidane.html)).

16. Les peces-testimoni identificades en la regió de Poitou-Charentes solen mostrar la forma de cor i decoració floral, gravada al buri. Comunament repeteixen fins l'infinit els mateixos motius, en la seua major part de la iconografia galant del segle XVIII, així com d'altres prestats ja del neoclassicisme. (CONSEIL DES MUSÉES DE POITOU-CHARENTES, *op. cit.*)

17. "La mariée. Le mariage est une cérémonie que comporte de nombreux rites. Le jeune homme offre à la jeune fille un foulard ou tout autre cadeau, si le dimanche d'après, elle le porte sur elle c'est qu'il a été agréé. Les fiançailles se déroulent deux ou trois semaines avant le mariage et e son les parents du jeune homme qui font solennellement la demande à la famille de la future. On laisse alors quelques instant les deus promis seuls dans une pièce, mais toujours sous surveillance, et le père de la fille donne ensuite son accord. A son mariage, la jeune fille est exclue de l'héritage paternel et élit domicile avec son mari chez ses beaux-parents. Les amis du couple, avant la cérémonie, déposent quelques grains de sel dans la poche du jeune homme pour écarter le amuvais sort ainsi que dans les souliers de la demoiselle, de même qu'elle était coiffée poar une femme pour être heureuse en ménage. Au moment où la jeune fille se rend à l'église son père lui donne une pièce d'or ou d'argent et un verre d'eau, lui signifiant qu'il la nourrit et l'entretient pour la dernière fois. A l'église quand les époux s'agenouillent, le marié doit parvenir à poser son genou sur la robe de sa future s'il veut faire la loi chez lui et si elle ne veut pas être dominée au moment du passage des anneaux elle pli son doigt en signe d'insoumission. A la sortie de l'église le mari donne á sa femme les clefs de la maison que elle met à son 'clavier' (sorte de pinte tenue par un chaîne)...". Vegeu també la il·lustració: "Robe de mariée" ([www.solliesville.fr/listeLieux00010068.html-46k](http://www.solliesville.fr/listeLieux00010068.html-46k)). Hi ha qui també ha observat això: "Le clavier: remis á la femme mariée le jour de son mariage, c'est une chaîne à un ou deux rangs en argent ou simplement en fer chez les pauvres tenue à la ceinture par une agrappe en U. Lepous donnait à sa femme la clé de la maison qu'elle suspendait au clavier, celà signifiait qu'elle était désormais maitresse ches elle. Elle y suspendait aussi les ciseaux á broder". Vegeu també HERZ, V. "Provence. A chaque métier sas tenue" en *Les costums traditionnels français*: [en.alliance-francaise.or.th/content/Magazine/Archives%20PDF/224costumestraditionnels.pdf](http://en.alliance-francaise.or.th/content/Magazine/Archives%20PDF/224costumestraditionnels.pdf).

18. D'acord amb alguna apreciació, serien "trois clefs, celle de la bonnetière, de la panetière et celle de l'armoire".

19. "En Provence, c'est un cadeau de Mariage que le Marié offre á la Mariée avec la clé de la Maison. Mistral rapporte le petit poeme de circonstance: 'tu aura les cle de partout et ceus des cagadou...' Mais les portes des mas de Provence ne son jamais fermé et ce son les ciseaux que l'ont pend traditionnellment aut clavier", *Accessoires de Mode Anciens*: [www.bijoux-couture.com/4.html](http://www.bijoux-couture.com/4.html).

20. Es tracta, evidentment, d'un conjunt anàleg al clauer portat tradicionalment a Eivissa, i per al qual, al seu torn, s'han formulat diferents vies de transmissió (de la sogra a la nora, del ja espòs a la seua dona), així com documentat formant part de la pròpia dot de l'al·lota.

21. "Il servait à suspendre les clefs de la maitresse de maison et les ciseaux de broderie pour la couturière, il était offert le jour des nocés, il était offert par la belle famille et y étaient suspendues".

22. *Gioelli sardi* ([www.itatsatta.it/ita-sus%202006/nuova\\_pa1.html](http://www.itatsatta.it/ita-sus%202006/nuova_pa1.html)).

cintura de l'esposa, de manera que ja anaven així encadenats al ritu de "sa promissa", "e così legati rimarranno sino all'ingresso nella nuova casa", tal com s'ha recuperat escenogràficament en temps recents<sup>23</sup>.

Malgrat que l'esmentat anell nupcial ocupa en aquell cas el lloc del clauer o dels altres elements als quals venim fent menció, Maria Laura Ferru, en comentar les cadenes dutes per les sardes, es refereix també a la "catene porta chiavi" (*crauleri*), així com a les que es diuen "con agora" (*giunchigliu*)<sup>24</sup> o "con cammei e reliquari", a més de les cadenes "de cintura" (*ganceras*); és a dir, deixa constància de la varietat i dels diversos elements que a Eivissa vèiem participar en la conformació del propi clauer (amb cinta de cintura o cadenó i cadenó de penjar amb reliquiari o joies, a més de les claus...). D'altra banda, i corroborant les apreciacions simbòliques que constatarem anteriorment, cal destacar la denominació de "cadena de onestadi" o honestat amb la qual, de manera explícita, es coneix allí la referida "catena porta chiavi"<sup>25</sup> o clauer.

Pel que fa a la tipologia, tot observant algunes peces-testimoni de les assenyalades cadenes sardes, s'aprecia, a més, com resulten de paral·lels amb els cadenons que a Eivissa es varen dur des de la cintura<sup>26</sup>. Podríem així dir —valent-nos de la terminologia aquí documentada— que alguna és de tres cames o carrers, amb un cert nombre de motius de filigrana interrompent els trams dels seus ramals<sup>27</sup> (vegeu la fig. 5). Són motius que, d'altra ban-



Figures 6 i 7. Joies amb dos "cammei" o amb "cammeo e ovale in ceramica" de la Collezione Cocco, núm. 547 i 548. Vegeu variants d'aquestes peces en la Pinacoteca Nazionale di Cagliari. Oreficeria (Inv. OR317 i OR319, s. XIX). (Fotos: [www.collezionecocco.it/La%20Collezione%20Cocco/Pendenti.html](http://www.collezionecocco.it/La%20Collezione%20Cocco/Pendenti.html)). Figura 8, "prendas" d'or a Càller, Sardenya: "lasu" enmig del pit, "collana" emmarcant el bust, cadenes, adorns de mans com manilles, anells i rosari, a més de llibre d'oracions i "munca-dor e manu". (Foto: Gente di Sardegna. Tipico costume abbellito da gioielli in oro ([www.ssardegnaturismo.it/index.php?xsl=28&s=1&v=9&c=63&c1](http://www.ssardegnaturismo.it/index.php?xsl=28&s=1&v=9&c=63&c1))).

da, estan realitzats a manera de flors, seguint el procés que es testimonia a Eivissa i a altres llocs en l'elaboració dels botons masculins, així com en alguns dels portats també per les sardes.

El fet que aquestes cadenes portades a Sardenya, juntament amb totes les altres joies, es coneguin popularment allí amb la denominació de "prendas", no fa sinó reforçar els assenyalats paral·lels amb la joieria usada a Eivissa. Illa on, com a emprendada, es coneixen els ostentosos conjunts de plata i coral o d'or, per la seua part amb singulars paral·lels en els portats per les sardes.

## 2. Les *prendas* a Sardenya

En realitat, i tal com es reconeix a la pròpia Sardenya, la referida



denominació de "prenda" procedeix "dallo spagnolo-catalano *prenda*, ossia pegno". El seu significat s'estén a "indicare un oggetto prezioso, la persona amata, ill gioello"<sup>28</sup>. Dins del camp de la joieria tradicional, pot diferenciar-se entre les prendes de caràcter sacre o devocional, màgic protector, utilitari i merament ornamental. Encara que no sigui estrany que les primeres mostrin un sincretisme màgic religiós (com s'esdevé en els reliquiari), alhora que, juntament amb les funcionals, siguin objecte d'ostentació.

**Rosari.** Una de les prendes religioses d'especial significació és, com a Eivissa, el rosari. Sovent és de coral i a vegades també presenta un cert desenvolupament a la seua part baixa, en la qual, així mateix, sol estar

23. *Il matrimonio selargino*, p. 60 ([www.comune.selargius.ca.it/DefinitivaGen07.pdf](http://www.comune.selargius.ca.it/DefinitivaGen07.pdf)). Segons algun altre escrit, aquesta cerimònia "rappresenta l'indissolubilità del sacramento e costituisce l'unicità del matrimonio selargino" ([selargino\\_sposi\\_incatenati:pet\\_tutta\\_la\\_vita.it/notizie](http://selargino_sposi_incatenati:pet_tutta_la_vita.it/notizie)).

24. "Annusdei", "pastillas", "porcellane" erano usate nel Cinquencenti apesse ad una catena di filo liscio, destinata ad affermarsi a lungo nel gradimento del sardi: "su giunchigliu" indicato nei documenti come "junquillo", catena ed anelli, che deve probabilmente in suo nome all'uso del filo a sezione tonda o semi tonda, che la faceva paragonare ad un giuncio intero o spaccato, come rivela l'espressione "catena feta a giunc" usata per distinguerla da quella fatta realizzata con filo piatto detta "catena fatta come passamaneria": "catena feta ab passama". En *La filigrana*. (FERRU, M<sup>a</sup> L., [www.lineaoro.com/sito/filigrana.htm-16k](http://www.lineaoro.com/sito/filigrana.htm-16k)) Dallo spagnolo "junquillo", Catenella a piccoli anelli incrociati che si metteva al collo" ([www.collezionecocco.it/La%20Collezione%20Cocco/Glossario.html](http://www.collezionecocco.it/La%20Collezione%20Cocco/Glossario.html)).

25. Oreficeria. *Le parole dell'oro*. ([www.sardiniapoint.it/1846.html](http://www.sardiniapoint.it/1846.html)).

26. MATEU PRATS, M. L., en premsa.

27. APE, Ximeno núm. 4, 1715, f. 65: "Una sinta de plate ab tres carres ab una rosa? es mig y quatre claus de ferro" ("Quartó de Sta. Eularia").

28. [www.collezionecocco.it/La%20Collezione%20Cocco/Glossario.html](http://www.collezionecocco.it/La%20Collezione%20Cocco/Glossario.html).

present una estrella de filigrana de plata, malgrat que el seu aspecte general sigui diferent<sup>29</sup>. Amb independència de les variants detectades a dita illa, freqüentment en lloc de la creu d'enfilalls que a Eivissa encapçala l'estrella, pot mostrar un llaç de filigrana o "fiocco" i, com a extrem final, un Sant Crist ("su Santu Cristu"), tal com és habitual a Eivissa. No obstant això, i curiosament, l'"influsso catalano e più generale spagnolo"<sup>30</sup>, es reconeix en els casos que dit Sant Crist és substituït per una "patena" (joia o "rosone in filigrana con immagine sacra")<sup>31</sup>.

De l'habitual presència o exhibició de rosaris en les mans de les sardes es pot fer parangó amb la que, anàlogament, es constata en antigues fotografies de pàgeses eivissenques, tal com —en aquest aspecte— ja apareixen representades en les troncs de Sant Josep de sa Talaia i de Sant Antoni de Portmany<sup>32</sup>. Pel

que fa a la seua ostentació sobre el pit (que aquí arriba així a conformar l'empresada de plata i coral), alguna fotografia les mostra a Sardenya penjant del coll<sup>33</sup>, al temps que poden ser catalogats com collars.

D'aquesta manera, almenys, ho hem pogut comprovar a la important Collezione Cocco, en la qual un "rosario sardo Domenicano in oro con rosone in filigrana" figura sota l'enunciat "le collane", juntament amb els que comentarem més endavant. Ara, i com a introducció a les joies de caràcter essencialment ornamental, pot ser oportú observar la configuració de la part baixa de dit rosari amb un "fiocco" o llaç precedint la patena final, de manera semblant com es constata a l'allà anomenat "lasu". És una similitud que al seu torn ve a recordar la detectada a Eivissa entre els baixos dels rosaris de major desenvolupament i el que mostra la joia d'or.

**"Lasu" - Joia d'or.** Amb el nom de "lasu" ("derivazione del spagnolo lazo")<sup>34</sup> es coneix a Sardenya un tipus de joia d'or i origen aristocràtic que mostra una estructuració en tres ordres o cossos<sup>35</sup>, el primer dels quals determina la dita denominació per la seua forma de llaç, floc o "fiocco". Si bé en altres ocasions és el tercer o darrer cos el que explica que pugui conèixer-se també com "gioia", tal com igualment s'esdevé a Eivissa en el conjunt —també de tres ordres— de la joia d'or<sup>36</sup>.

Si bé freqüentment l'assenyalat primer ordre o "lasu" és de mida considerable<sup>37</sup>, en altres ocasions el seu apetitament i/o modificació tipològica, junt amb la presència de cadenetes laterals que en parteixen per enllaçar amb el darrer cos, fa que es remarqui la seua semblança amb la joia d'or duta per les eivissenques; sobretot, amb alguna joia-testimoni en la qual el segon ordre

29. "Il grandi rosari d'argento costituivano spesso il dono del fadanzato alla futura sposa". "...corona in filigrana d'oro o d'argento e grani di corallo o altre pietri, i pendente possono essere composti da un fiocco o stella in lamina o filigrana che sostiene a sua volta una stella a più punte e rosone laterali. Del pendente possono far parte anche i reliquiari che testimoniano la presenza di un sincretismo magico-religioso." ("Gioielli devozionali", [www.sitos.regione.sardegna.it/nur\\_on\\_line/artigianato/gioielli/categorie\\_oggettuali\\_4.htm](http://www.sitos.regione.sardegna.it/nur_on_line/artigianato/gioielli/categorie_oggettuali_4.htm)).
30. "All'interno della 'gioielleria tradizionale, il tema del sacro, come si è visto, è sicuramente quello più complesso per la sfaccettatura che sconfinano nel magico in el profano ed è soprattutto evidenziato dalle lunghe e massicce 'corone da rosario', originariamente solo in argento (pol anche in oro) terminanti con una stella a quattro punte, lavorata a strati con due medaglie laterali traforate e la croce greca o bizantina di possibile derivazione toscana. I grani del rosario, in corallo, semi di legno, franelli d'argento, pietre false, granate, madreperla o filigrana d'oro (in sardo: sos anzénos), le poste (su pade nòste, da pater noster), le medagliette ovali con la cornice dentellata e la Vergine stilizzata circoscritta nella composizione sa dominédda (la piccola Signora), Il Crocifisso (su Santo Cristu) el a parte terminale con la stella e le medaglie laterali (su dominariu). La straordinaria bellezza della gioielleria sarda tra sacro, magico e profano." ([www.spettacolosardegna.it/arte\\_musei/eventi\\_sing.asp?id=66](http://www.spettacolosardegna.it/arte_musei/eventi_sing.asp?id=66)).
31. "Dai rosari pendono croci cesellate coi Crocifisso, oppure una grande stella a quattro puntem od anche i medaglione lavorati a filigrana, di cui gi orfafi sardi conobbero tutti i segreti, usandola con ricchezza di particolari, ora con forti intrecci ora con lievi arabeschi. I medaglioni portano inciso in un ovale l'immagine del SS. Vergine o di Santi. In alcuni Crocifissi sono appesi ai bracci della Croce, medagli, stelle, aquile cesellate con tecnica pi? Arcaicaca con evidenti reminiscenze, ora bizantine, ora toscane, ora aragonesi" "*Argenteria da abbigliamento*". *Università degli studi di Cagliari: Ateneo-IV Sala*. ([www.unica.it/pub/2/show\\_jsp?id=278&iso=491&is=2](http://www.unica.it/pub/2/show_jsp?id=278&iso=491&is=2)).
32. Vegeu "Ultimas consideraciones" a MATEU PRATS, M. L. en premsa.
33. DORE, G. "*Prendas*" ([www.marenostrum.it/pdf/archivo/r26da4a17.pdf](http://www.marenostrum.it/pdf/archivo/r26da4a17.pdf)).
34. FERRU, M. L. "*La filigrana*" a [www.lineaoro.com/sito/filigrana.htm](http://www.lineaoro.com/sito/filigrana.htm).
35. "...Alla fine del secolo (XVII), tra cerchio (loriga) e pendente (arracada) si interpone un fiocco (laso) di filigrana. Nel Settecento (XVIII) la filigrana è così radicata nell'oreficeria sarda al punto che capita di trovare ne documenti dell'epoca, in riferimento ad essa, l'espressione di 'hilo sardo': filo sardo. Si arricchisce anche la tipologia: al corredo già conosciuto di bottoni, rosari, reliquiari, orecchini, cornici per cammei si aggiungono la 'gioya' el il 'laso', versino locali dei prestigiosi gioielli esteri. Confezionati con filigrana, imperlature, topazi (o granati) e camme rappresentato un gioiello che bene interpreta la ricerca di grazia e vaghezza propria del secolo, présente anche negli altri gioielli che, per essere confezionati comi el 'laso' venivano indicati come 'enlazados': orecchini, fibbie, spille. Entranti da prima come ornamento delle classi aristocratiche, passeranno tra Settecento e Ottocento in quello popolare, divetando complemtno prezioso e ricercato del costume femminile... Nel 1861, all'Esposizione Nazionale di Firenze, la prima dell'Italia unita, i gioielli sardi, portaiti in mostra come tradizionale complemento del costume femminile, sono indicati come 'opera di gioielleria popolare', perché è chiaro che all'epoca si era persa la memoria storica delle origini aristocratiche di molti gioielli, basti pensare al caso esemplare del laso, di cui più nessuno ricordava la derivazione dall spagnolo 'lazo' e lla francese 'sevigñè' (FERRU, M. L., *op. cit.*).
36. MATEU PRATS, M. L. 1984 *La joyería ibicenca*, Palma de Mallorca: Institut d'Estudis Balearics, p. 153 i 158.
37. "Pendente sardo. I pendenti, detti lasu, si portavano appesi ad un nastrino di velluto stretto intorno al collo, La tipologia più diffusa è costituita da tre elementi di cui il superiore, quasi sempre di dimensione maggiori degli altri, ha forma di fiocco e porta nel centro un castone; la parte centrale, più piccola, è anch'essa decorata da un castone. Nel terzo elemento, compare spesso un cammeo. È derivazione spagnola e lo stesso nome 'lasu' indica il laccio con il quale si portava al collo." (Pinacoteca nazionale di Cagliari).

és una joia més petita (joiellí<sup>38</sup>) que la que conforma el tercer o darrer cos, la joia pròpiament dita; es tracta d'un exemplar que ja vàrem donar a conèixer en aquesta mateixa revista<sup>39</sup>. Aquest paral·lelisme ve subratllat per la referida denominació de "gioia" que, a Sardenya, hem testimoniat en la província sud-occidental d'Iglesias<sup>40</sup>.

Precisament, tant les "gioie" tradicionals a Iglesias, com les "zoi-gas"<sup>41</sup> dutes a Dorgali (Nuoro), s'han posat d'exemple "di delicatezza ed eleganza" dins del conjunt de la joieria sarda. Tal com ha assenyalat Antonio Rombi: "le prime sono composte de un fiocco dal quale pendono due cammei circondanti da decorazione in filigrana" (algunes vegades amb la participació de vidres de colors), mentre les "zoigas" consisteixen en un "medaglioni realizzati in lamina d'oro", de similar estructura, així mateix "con piccoli vetre policromi incastonati"<sup>42</sup>, com també ve sent habitual en les joies portades a Eivissa. Fins i tot, en alguna "gioia" el camafeu que conforma el tercer cos és substituït per una imatge més similar a les que estam acostumats a veure aquí en les "joies" (vegeu la fig. 7), per més que el seu caràcter continuï sent profà.

En realitat, la denominació de "lazo" va ser pròpia de les joies de



Figures 9 i 10. Una de las variants de la "fede" sarda que, com l'"anell de borronat" d'Eivissa, és uns dels records típics d'aquella illa. "Pendente in lamina d'oro" amb la representació de dos cors i una clau, denominat "su sole" a Oliena (Nuoro). (Fotos: núm 583 de la Collezione Cocco, ([www.collezionecocco.it](http://www.collezionecocco.it)) i [www.sardiniaishop.it](http://www.sardiniaishop.it)).

pit, o simplement "joyas", algunes vegades amb una finestra circular o ovalada enmig, en la qual es col·locava, bé sota vidre o simplement a l'aire, una representació de tipus religiós (i així podien rebre el nom de reliquiari<sup>43</sup>) o profà, pintat o esmaltat<sup>44</sup>... És a dir, tal com es propi aquí

de les joies d'or, o reliquiari<sup>45</sup>, normalment amb filigrana al voltant, d'acord igualment amb el guarniment de les referides "joyas", "lazos" o "rosas" de pit... No falta testimoni d'algunes d'elles encapçalades per una corona, sembla ser que de manera similar com ho fa tradicionalment a Eivissa la joia d'or<sup>46</sup>.

La presència del llaç es manté a la joieria popular del nostre país en els generalitzats "aderezos" o adreços, conformats pels mencionats conjunts ornamentals de dur penjant d'una "gargantilla" i les arracades a joc<sup>47</sup>, al seu torn amb llaç, en aquest cas com a segon ordre o cos ("botón, lazo y mariposa")<sup>48</sup>. El fet que en aquests adreços sigui representativa la presència de perles (especialment l'"aljófara"<sup>49</sup>), es comprova igualment en els mencionats "lasus" o "gioie" i les corresponents arracades ("is arracadas") a Sardenya, de manera més o menys equivalent a com es documenta a Eivissa algun "Sant Cristo" —així mateix de tres ordres amb arracades a joc (en la casa d'un magnífic)— i alguna joietta d'or (amb tres penjants de perles, com sol documentar-se, igualment, a Sardenya)<sup>50</sup>.

D'altra banda, i tenint en compte que l'esmentada "gioia" duta a aquella illa està conformada generalment per "due cammei", ve a propòsit

38. Denominació facilitada per F. X. TORRES i PETERS.

39. MATEU PRATS, M. L. 1985 "Aspectes arqueològics i etnològics de la joieria popular d'Eivissa", *Eivissa*, núm. 15-16, 3a. època, Eivissa: IEE, p. 38-44.

40. Això no obstant, és necessari advertir, que no totes les joies dutes a Eivissa es complementaven amb cadenetes.

41. "Zoiga' o 'zoica'. Ciondolo allungato da legare al collo con un nastro di velluto (Dorgali). Realizzato in lamina d'oro con piccole pietre colorate incastonate, si differenzia dal lasu per dimensioni più ridotte e per decorazione" *Glossario* [www.collezionecocco.it/La%20Collezione%20Cocco/Glossario.html](http://www.collezionecocco.it/La%20Collezione%20Cocco/Glossario.html).

43. ROMBI, A., "La febre dell'oro nella Cultura Sarda" en *La Stampa* ([www.collezionecocco.it/La%20Collezione%20Cocco/La%20Stampa.html](http://www.collezionecocco.it/La%20Collezione%20Cocco/La%20Stampa.html)).

44. Com "joies" per antonomàsia es coneixen els reliquiari de vidrieres, o amb els seus vidres, així denominats per aplicar-se el nom de reliquiari no només als objectes dedicats a contenir relíquies, sinó a tota joia de caràcter personal en la qual l'ornat es concentra entorn d'un objecte de caràcter religiós, freqüentment una pintura o estampa, i en la qual aquestes queden protegides darrere vidre o cristall (MARQUÉS DE LOZOYA, s/f., p. 5. Citam per MATEU PRATS *op. cit.* 1984, p. 153).

45. ARANDA HUETE, A. 2000: "Aspectos tipológicos de la joyería femenina española durante el reinado de Felipe V", en *Anales de Historia del Arte*, pp. 229-230.

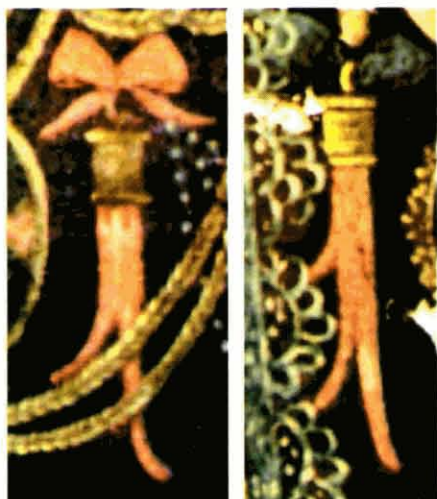
46. [www.ucm.es/BUCEM/revistas/ghi/02146452/articulos/ANHA0000110215a.PDF](http://www.ucm.es/BUCEM/revistas/ghi/02146452/articulos/ANHA0000110215a.PDF).

47. APE, Valarino, 1873, f. 71v: "una joya o relicario de oro..." ("María Mari y Escandell", Santa Eulàlia).

48. "En el Museo Victoria y Alberto de Londres se conservan varias joyas que responden al modelo de joya de pecho con rosa circular y copete en forma de corona, adornado con tallos y flores, modelos muy repetidos durante todo el siglo XVIII" (ARANDA HUETE, *op. cit.*, 231).

49. Vegeu, per exemple: MATEU PRATS, M. L. 1985, *Joyería popular de Zamora*, p. 9, núm. 1-6 del catàleg. Zamora: Caja de Ahorros Provincial de Zamora.

50. En funció de l'estretiment del llaç en el segle XIX, en aquesta centúria només solen mostrar dos cossos, tal com s'esdevé a Eivissa amb les denominades arracades de penjaroll.



Figures 11, 12 i 13. Branques de coral, detall de l'oli que representa la Mare de Déu dels Desemparats conservat al monestir de Sant Cristófol, a Dalt Vila, obra del segle XVIII a i "manufica" de coral conservada a la Pinacoteca Nazionale di Cagliari.

assenyalar que a vegades eren de coral, tal com hem comprovat per algun "lasu" a Càller<sup>51</sup> i per algun "medaglione" a Orosei (Nuoro)<sup>52</sup>, on així mateix es coneixen com "cara e coraddu", normalment amb la representació "di voli umani", però també en ocasions amb la "raffigurazioni del volto del Cristo"<sup>53</sup>, tal com novament hem comprovat que

s'esdevenia en el passat a Eivissa. Ens referim, en concret i per exemple al "reliquiari de plata ab la S. Fas de Coral"<sup>54</sup> que va ser inventariat a començament del segle XVIII entre els béns d'un altre magnífic, juntament amb uns rosaris "de Coral encastats de plata" que, en aquest darrer cas, sí s'entén que varen descendir els esglaons socials per instal·lar-se, finalment, de manera representativa, en la pagesia.

La forma amb què ve disposant-se a Eivissa, al mig del pit, tant el "Sant Cristo" com sa joia d'or, es també semblant a com ho fa l'assenyat "lasu" a Sardenya, d'anàlogues característiques estructurals<sup>55</sup>. Així, aquest ornament baixa des del coll com a eix central de les "prendes", al temps que unes cadenes i fils de "collana" o "cannacca" evocuen les voltes de "cordoncillo" i, molt especialment, les del "collaret" (vegeu la fig. 8), malgrat que no responguin a la conformació o faicó biconcònic que avui coneixem<sup>56</sup>.

"Collaret", "Collana" o "cannacca". Pel que fa als referits collars d'or (deixant ara fora de la nostra atenció els de coral)<sup>58</sup>, cal assenyalar que, dins de la seua varietat tipològica<sup>59</sup>, en alguna ocasió han set considerats perpetuació de models del segle XVI, "trattenendo il ricordo dell'oreficeria arabo-spagnola"<sup>60</sup>, en conformitat amb l'arrel del seu nom *cannacca* (de l'àrab

51. Exemples a MATEU PRATS, M. L. *op. cit.* 1985, núm. 3-5 del catàleg. "El gusto generalizado por las perlas, especialmente el aljófar, se mantuvo en la joyería tradicional española al menos hasta el siglo XVIII, con espléndidos ejemplos en gargantillas y arracadas formando aderezo" (CEA, A.-GARCÍA, P. 2001 "Joyas para la mujer en las cartas privadas de emigrantes a Indias, 1540-1616" a *Estudios Árabes e islámicos: Monografías I*, Madrid: CSIC, p. 338-339).
52. APE, Botino, 1683, f. 23(3): "un Sant Christo de or ab tres perles penjants fines ab sa anelleta de ort", "unes arrecadetes de or ab sis penjants de perles fines Cada una sens anelletes" (inventari dels béns del "mag. Basilio Balançat").
53. APE, Oliver, J. 1737, f. 35: "un collar de Perlas finas, dos Yleras, con seis Granos de oro grandes y seis Rubies finos, y con una Joyta de oro, en el mismo collar, con tres Ylos de Perlas finas menudas de tres Perlas cada Ylo", ("francisca Ribes de Miguel de Moson francisco Riera... villa inferior, calle de la carniceria").
54. APE, Sala, J., 1747, f. 25: "un Santo Christo de oro con tres Perlas finas" ("Franca Calbed de Mateo viuda del Patron Franco Llopis"). Ibidem, 1763, f. 50: "una Crus con su figura de Cristo de oro con Aguilita de lo mismo con tres ylos de Perlas..." ("Juana Ana Amengual viuda de francisco paviás").
55. "Pendente con cammeo bifronte", "un volto maschile ed uno femminile" de "corallo rosso". Inv. 0R39. Pinacoteca Nazionale di Cagliari.
56. [www.pinacoteca.cagliari.benicultura.it/.../99/ricerca-avanzata/128/Pendente%con%20bifronte](http://www.pinacoteca.cagliari.benicultura.it/.../99/ricerca-avanzata/128/Pendente%con%20bifronte).
57. "Il medaglione diffuso a Orosei (Nuoro) porta incastonato un cammeo di corallo (cara 'e coraddu') e viene portato al collo legato con una nastrino di velluto nero". Collane. ([www.sardegnaicultura.it/j/v/258?s=21950&t=7](http://www.sardegnaicultura.it/j/v/258?s=21950&t=7)).
58. "Cara de coraddu: viso di corallo. Lavorazione a cammeo del corallo, con prevalente rappresentazione di voli umani. In questa collezione si possano notare raffigurazioni del volto del Cristo". (Glossari). [www.collezioneccoco.it/La%20Collezione%20Cocco/Glossario.html](http://www.collezioneccoco.it/La%20Collezione%20Cocco/Glossario.html).
59. APE, Riera, 1712, f. 333v: "un reliquiari de plata ab la S. Fas de Coral" juntament amb "uns rosaris de Coral engastats de plata" ("Magh. Dn. Antoni de Arroyos"; "al costat de la portella den Balansat"). En altres ocasions, la mencionada "Santa Faz" es documenta protegida darrere els vidres de les ja conegudes joies de plata o reliquiari de vidrieres (APE, Oliver, J. 1737, f. 51: "una Sta Fas de Plata grande con sus vidrios") que al seu torn compten, entre els seus nombrosos paral·lels, amb els reliquiari bífons "di forma ovale con montatura in lamina d'argento e filo ritorto" (ja de la segona mitat del segle XIX) per exemple els conservats en la Pinacoteca Nazionale di Cagliari: ([www.pinacoteca.cagliari.beniculturali.it/index.php?it/99/ricerca-avanzata/145reliquiario](http://www.pinacoteca.cagliari.beniculturali.it/index.php?it/99/ricerca-avanzata/145reliquiario)). La "Santa Faz" es tracta d'una de les variants de reliquiari o "agnus" més desitjada i de major devoció, popularment coneguda també com "veronica". En la Península, molt especialment, la que es venera a Jaén, pintada en la pròpia vidriera damunt camp d'or, amb els impropis, estigmes de la passió o *Arma Christi* al seu voltant (A. CEA- P. GARCÍA MOUTON, 1991 *op. cit.* p. 345).
60. "Sospeso a una cora collana a catena o ad un nastro di velluto, si porta al collo un medagione (lasu, lasettu), di filigrana al quale spesso sono abbinati gli orecchini a formare una parure. A Quartu Sant'Elena questo gioiello, modulare, realizzato in filigrana d'oro con pietre incastonate, è costituito da tre parti: fiocco (froccu), parte centrale (dominu) e pendente inferiore (pendenti). Affine al 'lasu' quanto a struttura, realizzato in lamina d'oro traforata con numerose pietre policrome incastonate é la 'zoiga' di Dorgali (Nuoro). Alla tipologia del 'lasu' campidanese, normalmente costituito de tre elementi in lamina traforata con perle scaramazze e filigrana applicate e della 'zoiga' dorgalese appartengono in altre zone della Sardegna, gioielli analoghi ma di forma e strutture diverse "Collane". ([www.sardegnaicultura.it/j/v/258?s=21950&v=2&c=2603&t=7](http://www.sardegnaicultura.it/j/v/258?s=21950&v=2&c=2603&t=7)).

xannaqa)<sup>61</sup>. És a dir, en el primer cas, de manera similar a com nosaltres mateixos varem observar en el "collaret" portat en la nostra illa<sup>62</sup>, si bé la documentació manejada no ens permet establir dita comparació més que a nivell tipològic, d'evocació o d'hipòtesi.

**"Cordoncillo" i "Catene".** Per altra banda, malgrat no hem reconegut paral·lels tècnics del *cordoncillo* (amb baules com lluentons), sí hem pogut comprovar la representativitat de les cadenes igualment d'or formant part dels pectorals duts per les sardes. Molt especial i novament "nel costume dei paesi del circondario di Cagliari" (Càller), on "si rileva un'abbondante presenza di catene d'oro, pendenti ed altri monili, a volte talmente numerosi da ricoprire l'intero petto". A més de ser també allí a on "i gioielli sono sempre più numerosi e più grandi rispetto alle altre zone della Sardegna"<sup>63</sup>.

**Anells.** Dels diferents tipus comprovats a Sardenya, són de mencionar, en principi, els que porten pedres i que així recorden els d'aquesta característica significativament representats en la documentació notarial eivissenca, però que, lamentablement, no han arribat fins als nostres dies. És curiós així mateix observar com un d'aquests anells es reconeix allí com "anello spagnolo"<sup>64</sup>.

Limitant, però, la nostra atenció als anells que a ambdues illes comparteixen avui el caràcter tradicional, resulta cridanera l'extrema semblança existent entre els que mostren com a motius ornamentals rosetes de filigrana<sup>65</sup>. Ens estam referint a la "fede" o aliança popular a Sardenya (on presenta diferents variants), i el de promesa aquí anomenat de borronat que en aquest cas subratlla el seu contingut amorós i sexual amb petits penjarolls en forma de triangle invertit o cor i clau, tot i que alguna antiga peça-testimoni es presenti, igualment, sense.

En tot cas, "il cuore" i "la chiave" són també motius molt freqüents en la joieria popular de Sardenya, d'acord amb la seua generalització. Fins i tot, cal mencionar el vessant simbòlic que igualment adquiria allí l'entrega de la clau per representar "la delaga alla dona del buon governo de la casa e della famiglia" o "a significar l'insostituibile funzione della donna nella gestione della famiglia e della casa"<sup>66</sup>. Paraules que no trobam aplicades a la referida "catena porta chiavi" o clauer —com, de fet, podríem suposar— sinó a un altre tipus de joia, o "pendente circolare in lamina e filigrana", conegut a Oliena (Nuoro) amb la denominació de "su sole". Com veïem per a aquells altres, era obse-

quat a l'esposa "in occasione del matrimonio" o "delle nozze" i mostra, com a motius centrals, una clau flanquejada per dos cors.

### Consideracions finals

En aquest punt és necessari advertir —com venim fent en els nostres escrits— que els paral·lels recollits aquí no són més que una mostra del que la investigació ha tret a la llum i del que, sens dubte, encara queda per descobrir. En algunes ocasions es corresponen amb el nostre propi àmbit mediterrani —com és el cas dels paral·lels que estam tractant—, i en altres es refereixen a llocs més o menys allunyats. Circumstància que, en definitiva, no fa sinó demostrar la inserció de les diferents pràctiques o usos d'aquesta naturalesa en corrents, en major o menor grau, generalitzats.

De dita circumstància és un exemple el tipus de "crochet de châtelaine à ciseaux" que va tenir també notòria difusió a la regió francesa de Poitou-Charentes durant el segle XVIII i començament del XIX, en funció de la millora del nivell de vida produït per aquells anys en el món rural<sup>67</sup>. Tal com al seu torn degué passar als Països Baixos, on ha quedat fossilitzat en la indumentària tradicional portada a la província de Frise<sup>70</sup>. Si bé el més desta-

61. En aquest sentit, les contes esfèriques recorden les reflectides aquí, al segle XIX, per G. VUILLIER. Només una de les il·lustracions sardes manejades pareix captar una conta allargada, més o menys similar al gra o blat "romboidal", *Cagliari in festa*, p. 82. Foto: G. DEIDDA, [www.sardegnaturismo.it/documenti/1\\_13\\_20060829171926.pdf](http://www.sardegnaturismo.it/documenti/1_13_20060829171926.pdf).

62. *Gente di Sardegna. Tipico costume abbellito da gioielli in oro.* ([www.sardegnaturismo.it/index.php?xsl=28&s=1&v=9&c=63&c1](http://www.sardegnaturismo.it/index.php?xsl=28&s=1&v=9&c=63&c1)).

63. "La collana di corallo è largamente diffusa anche in area campidanese dove è indicata col termine de 'kannakka'. Nella Trexenta il termine 'cannacca' indica normalmente una collana a vaghi d'oro infilati di forma ovale e sferica dissiti alternati" ([www.sardegna.cultura.it/j/v/258?=-21950&v=2&c=2603&t=7-16k](http://www.sardegna.cultura.it/j/v/258?=-21950&v=2&c=2603&t=7-16k)).

64. "Cannacca: Colla. A seconda della tipologia si parla di cannacca: a nuxedda, per i caratteristici vahgi seferici come nociole, a pibionis cioè con vaghi a fomra di acino d'uva e decorati a granelli, a pisu de olia per la somiglianza del vaghi ai semi di oliva" (Glossario). ([www.collezione.cocco.it/La%20Collezione%20Cocco/Glossario.html](http://www.collezione.cocco.it/La%20Collezione%20Cocco/Glossario.html)).

65. "...Significativo il caso dei 'dorini' globi d'oro per collana presenti con poche differenze in tutti i costumi regionali, corrispondenti dei 'paternostres' sardi, da tutti riconosciuti come diversi perché peretuvavano modelli cinquecenteschi, trattando il ricordo dell'oreficeria arabo-spagnola da cui derivavano, al contrario dei modelli nazionali influenzati dai vari modelli liguri e veneti." (FERRU, M. L., *op. cit.*).

66. *Cannacca: Colla. Termine campidanese, che deriva dall'arabo xannaqa* (Glossario de la Collezione Cocco, *op. cit.*)

67. MATEU PRATS, M. L., *op. cit.* 1985, p. 12-13 (comparació del collaret eivissenc amb el collar hispanomorisc de Mondujar, i aquest amb els collars portats a la Maragateria Astorgana, Salamanca i Zamora, al seu torn amb paral·lels en les "mebjiras" del "jait" o collar marroquí).

68. [www.regione.sardegna.it/isola/gioielli/gioielli.htm](http://www.regione.sardegna.it/isola/gioielli/gioielli.htm).

69. [www.pinacoteca.cagliari.beniculturali.it/indez.php?it/99/ricerca-avanzata/96/Anello%spagnolo](http://www.pinacoteca.cagliari.beniculturali.it/indez.php?it/99/ricerca-avanzata/96/Anello%spagnolo).

70. Entre altres consideracions relatives a la seua evolució tècnica, M. L. FERRU (*op. cit.*) observa que "la practicca della filigrana si affermò in Sardegna in epoca rinascimentale, all'interno della crescita di tutta l'oreficeria, in seguito alla maggiore domanda di preziosi che venne da parte del Sardi con lo stabilirsi della pace, alla fine della lunga e sanguinosa guerra per la conquista dell'isola da parte degli Aragon" "...el termine 'filigrana', derivato, appunto, da filo e da grano. Alla filigrana si aggiunse spesso la granulazione, che nel passato raggiunse livelli di verso virtuosismo, come rivelano i gioielli d'epoca fenicio-punica conservati nei musei di Cagliari e Sassari in Sardegna....".



cable aquí pot ser la consideració de l'esmentat conjunt com descendent de la "châtelaine médiévale ou clavier ('pendant à clés')"<sup>71</sup>.

La constatació de clauers des del segle XIII (mitjançant el testimoni de Berceo<sup>72</sup>), així com la de la seua continuïtat i evolució en les centúries següents sembla que va estar en funció de l'habitual costum, en homes i dones, de fer penjar del cintó diferents elements (per exemple cintos d'home amb un punyal o bossa). Al temps que la seua presència en contextos socials tan desiguals com, per exemple són el corresponent a la reina Juana la Loca<sup>73</sup> o a la humil Constança, de *La ilustre fregona cervantina*<sup>74</sup>, ens mostra exemplars lògicament també diferents, per la matèria que els conformava.

Capítol a part mereixen les seues connotacions simbòliques (des del nostre punt de vista en directa relació amb les virtuts requerides pels moralistes d'aquell temps a la "bona dona", com a honesta guarda de casa seua), sense oblidar l'espe-

cífica funció pràctica que poguessin aconseguir. Així com el grau d'implantació social i peculiaritats que al seu torn poguessin mostrar en un o altre indret, tal com en aquest darrer cas vénen a desvetllar precisions tals com "a la manera de flandes"<sup>75</sup>, "a la francesa"<sup>76</sup> o "a la mallorquina", etc.<sup>77</sup>, amb què es descriuen cintes i clauers d'or o de plata inventariats en els segles XVI, XVII i XVIII a Castella, Perpinyà o a la mateixa Eivissa, respectivament.

Dites peculiaritats es poden referir també a altres tipus de joies. És el cas dels quatre anells d'or "a la catalana"<sup>78</sup> que es varen registrar a Perpinyà al final del segle XVII. La mateixa centúria en què s'ha datat l'anell "spagnolo", igualment d'or i amb encast de robins, conservat en el fons de joieria de la Pinacoteca Nazionale di Cagliari<sup>79</sup>. Encara que el més freqüent fos que els anells mostrassin pedres ordinàries, "raramente preziosi", "più spesso in pasta di vetro o in vetri colorati". Pràcticament d'aquesta manera també es documenta en el

passat de Mallorca<sup>80</sup> i en el de la pròpia Eivissa<sup>81</sup>, on varen ser habituals els d'or amb pedres, més generalitzats que els de plata, per més que s'associassin, per exemple amb clauers de plata, "figues" i rosaris de plata i coral... Sense que calgui repetir aquí la seua descripció<sup>82</sup>.

Això no obstant, va ser a partir del segle XVIII quan s'imposà l'or amb caràcter general i essencialment ornamental, en desvincular-se el concepte de luxe del de desonestat, al temps que es començaven a mirar amb menyspreu peces i elements protectors (figues, branques...), i caigueren en desús materials abans primordials com la plata i el coral<sup>83</sup>. Circumstància que, a Eivissa, es reconeix en la progressiva acceptació de l'empresada d'or, en detriment de l'anterior, d'aquells altres materials.

Per la seua banda, des d'aquesta mateixa perspectiva, pot explicar-se el fet que s'hagi oblidat aquí l'existència de peces testimoniades en la documentació notarial de la

71. DORE, G. *op. cit.* "Prendas".

72. CONSEIL DES MUSÉES DE POITOU-CHARENTES, *op. cit.*

73. En la indumentària duta en la província de Frise: "chatelaine, un crochet auquel son accrochés une paire de ciseaux, une pelote et un étoil à aiguilles..." ([www.snitserskotsploech.nl/frans.html](http://www.snitserskotsploech.nl/frans.html)).

74. CONSEIL DES MUSÉES DE POITOU-CHARENTES, *op. cit.*

75. En el segle XIII, segons Berceo, les claus penjades del cinto eren pròpies de la "muger tocada" o con toca; és a dir, de les "dueñas", casades o dones d'edat avançada, atenint-nos al que va escriure PUIGGARÍ, J. 1890: *Estudios de indumentaria concreta y comparada. Siglos XIII y XIV*, p. 46 y 95. Barcelona.

76. "cadena de oro fecha a la manera de flandes [...] con una poma llena de anbar e su llabero..." (*Libro de cuentas... de las ropas e joyas e otras cosas de la Recámara de su Alteza [la reina doña Juana] que fueron a su cargo desde el año 1509 hasta el año 1555...* a FERRANDIS, J., *Datos documentales para la historia del arte español. Inventarios reales [Juan II a Juana la Loca]*. Madrid: CSIC, p. 185).

77. Citam per BERNIS, C. 2001 *El traje y los tipos sociales en el Quijote*. Madrid: ed. El Viso, p. 302.

78. "una cadena de oro fecha a la manera de flandes [...] con una poma llena de anbar e su llabero". Citam per FERRANDIS, J. 1943. *op. cit.* p. 185.

79. De les peculiaritats d'aquests ornaments a uns o altres llocs coneixem alguns exemples ("cadena de oro fecha a la manera de flandes [...] con una poma llena de anbar e su llabero..." (*Libro de cuentas... de las ropas e joyas e otras cosas de la Recámara de su Alteza [la reina doña Juana] que fueron a su cargo desde el año 1509 hasta el año 1555...* a FERRANDIS, J. *op. cit.* p. 185).

80. APE, Sala, J. 1763, f. 66: "una Sinta de plata y un llavero de plata a la moda mallorquina"; ibidem, f. 102v: un llaverito a la mallorquina con cuatro llaves de Plata, un sinta Baula menda con un relicario".

81. 1691. Monserrat Llatu. ADPO, 3<sup>o</sup> 1/5529. Citam per FONQUERNIE, L. *Paraitre à Perpignan au XVIII siècle* ([www.mediterrnees.net/vagabondages/fonquernie/Paraitre.doc](http://www.mediterrnees.net/vagabondages/fonquernie/Paraitre.doc)). Així mateix es constata al Rosselló el tipus denominat *maseta*, simptomàticament representat a Eivissa.

82. [www.pinacoteca.cagliari.beniculturali.it/indez.php?it/99/ricerca-avanzata/96/Anello%spagnolo](http://www.pinacoteca.cagliari.beniculturali.it/indez.php?it/99/ricerca-avanzata/96/Anello%spagnolo).

83. En la caixa de núvia de la filla d'un torcedor de seda se trobaven, entre altres joies, "sinch anells de or ço es dos de pedra blanca, una pedra vermella, altre pedra verda y altre pedra turquesa totes comunes que han pesat de or sis lliuras vuit sous i sis dines". (DOLS, N. A. 1993 "La importància d'uns *enagos de friseta vermella*. Obtenció i interpretació de dades sobre la indumentària del s. XVIII" a *Jornades de cultura popular a les Balears*, Ajuntament de Muro-Universitat de les Illes Balears, p. 269-277.

pròpia illa. És el cas de les “manetes” i branques de coral (considerades com aquelles figures<sup>84</sup> o representacions fàl·liques que hi estan íntimament relacionades<sup>85</sup>), que identifiquem —a vegades juntament amb pedres de virtut i elements religiosos— en collars inventariats a la pagesia eivissenca fins a avançat el segle XVIII<sup>86</sup>. Deixant endarrere altres exemplars relacionats amb el món infantil (sembla que, especialment, les manetes d'atzabeja), o sense cap associació.

A l'hora de conjugar dits informes notariais amb la localització de les corresponents peces-testimoni (que si existeixen a Eivissa, no les coneixem) podem valdre'ns novament de l'illa de Sardenya, ja que és un dels llocs on s'han conservat aquests testimonis de caràcter màgic indicats per afavorir determinades circumstàncies (com la lactància en el cas dels grans de llet<sup>87</sup> o per prevenir el “malocchio” (el “mal de ojo” castellà). Entre aquests darrers podem destacar, les branques de coral i la “manufica”

o figa, amb la seua forma característica, de mà tancada en puny, amb el dit polze sortint entre l'índex i el mitjà (que així conformen frontalment la imatge d'un ull).

Fins i tot cal recordar els grans esfèrics (a manera de globus ocular i muntura de plata), anomenats “sabèggia” (“del catalano atzebeja”)<sup>88</sup> i relacionats amb el món infantil, com les referides manetes d'atzabeja documentades a Eivissa. “Sabèggia”, en qüestió, que en aquest cas pareix procedir del paternoster dels rosaris procedents allí d'Astúries, assumint la doble vessant protectora de caràcter màgic i religiós<sup>89</sup>, que així evidencia la dificultat a vegades existent per desvincular un i altre aspectes, quan els dos persegueixen una mateixa finalitat protectora.

Amb la menció dels rosaris d'atzabeja<sup>91</sup> ve igualment a propòsit assenyalar la seua presència també en el passat d'Eivissa, juntament amb altres de cristall, de coral i cristall o de coral amb encastats de plata... (entre altres)<sup>92</sup>, que en el darrer cas

ja enllacen amb els que la tradició ha conservat fins al moment actual. Sobre l'origen de la seua ostentació sobre el pit pot ser revelador el fet que ja en els segles XV, XVI i XVII fos costum d'algunes dones portar-los a manera de collar com una manifestació pública de la seua pietat<sup>93</sup>.

En aquest sentit, queda patent la forta significació religiosa de les emprendades eivissenques tant per la conformació de la de plata i coral amb els propis rosaris, com per les imatges religioses de les joies d'un metall o altre, i la pròpia presència del *Sant Cristo* d'or. Una empremta així mateix present en la joieria tradicional a Sardenya, malgrat que allí sigui de caràcter profà el “lasu” o “gioia” igualment d'or, d'acord amb els dos tipus de contingut de les “joyas”, “lazos” o “rosas de pecho” del segle XVIII<sup>94</sup>. Moment en el qual, malgrat es va aplacar l'ús de les joies devocionals per la força de la moda, aquestes varen quedar especialment circumscrites a la joieria popular<sup>95</sup>. ■

84. Vegeu MATEU PRATS, M. L. 1993 *op. cit.* així com l'estudi en premsa.

85. MATEU PRATS, M. L. 2003, p. 97-100; *Ibidem*, en premsa.

86. RÍOS LLORET, R.-VILLAPLANA SANCHÍS, S. 2001 *La cultura ceñida. Las joyas en la pintura valenciana. Siglos XV al XVIII*, València: Centre Valencià de Cultura Mediterrània, p. 104.

87. Vegeu “branca” i “figa” (LMP) a l'*Enciclopèdia d'Eivissa i Formentera* (Eivissa: Consell Insular d'Eivissa).

88. BAROJA DE CARO, C. 1945 “Corales fállicos y otras representaciones” a *Catálogo de la colección de amuletos. Trabajos y Materiales del Pueblo Español*, p. 17, núm. 7809, 1039, lám. XIV, 1840, lám. XIV, 1526, 1527, Madrid.

89. APE, Ximeno núm. 4, 1716, f. 206: “un Collaret ab deset grans de Crestay, quinse grans de Coral, dos manetas de Coral encastadas de plata y una pedra de llet” (“Mayoral de la Torre de Cassas en Riambau; llaurador... en lo Quarto del Pla de Vila”). APE, Oliver, J., 1737, f. 106: “un collar con granos de cristal y cristal con una Branca de coral” (“Esperanza Riera de Juan viuda de Antonio Tur Fornet y de Jn. Riera de Fran. [...] Qun. De Pormany”). APE, Sala, J., 1763, f. 102v: “Un collar de seys y los de coral con dos Joitas, y una ramita de coral con encaste de plata” (“Antonina Noguera de Bartolomé, Viuda de Antonio Juan de cosme mosón labradora, vesina.. en el quarton de santa eularia”).

90. A Sardenya, igual que “in Spagna”, les dones portaven la “pedra de latte”, “nel periodo dell'allattamento”, “sul seno per favorire la produzione di latte”. Anava també destinat “ai bambini per protezione contro il malocchio cui poteva essere associata una funzione pratica di dentarolo e succhiotto” ([it/documenti/7\\_46\\_20060524123206.pdf](http://it/documenti/7_46_20060524123206.pdf)).

91. Amulets, Inv. 0R203 i 0R215 (5,6 x 2,2 cms; 2,6 x 1 cms). Il·lustració extreta [www.pinacoteca.cagliari.beniculturali.it/index.php?it/99/ricerca-avanzata/87/Amuleto](http://www.pinacoteca.cagliari.beniculturali.it/index.php?it/99/ricerca-avanzata/87/Amuleto).

92. ROMBI, A. *op. cit.* (“La febre dell'oro nella Cultura Sarda”).

93. CORONA, P.-FEOLA, A. “Riconstruzione del costum locale di Ales”, [www.ales.sardinia.it/costume.html](http://www.ales.sardinia.it/costume.html)

94. Al respecte s'ha observat a Sardenya: “Particolare imortanza assumi i Paternoster o Sabejaso, preziosi rosari importati dalla Spagna che rielaborati acquistano insolite funzioni magico-apotropaiche” (VANALI, R. “Gioielli sardi, la Collezione Cocco. Cagliari, Lazzaretto” a *La Stampa* ([www.collezioneccoco.it/La%20Collezione/%20Cocco/La%20Stampa.html](http://www.collezioneccoco.it/La%20Collezione/%20Cocco/La%20Stampa.html))).

95. Veure MATEU PRATS, M. L. en premsa.

96. RÍOS LLORET, R. E. – VILLAPLANA SANCHÍS, 2001 *op. cit.* p. 47.

97. ARANDA HUETE, A. 2000 *op. cit.* p. 229-230.

98. RÍOS LLORET, R. E. – VILLAPLANA SANCHÍS, 2001 *op. cit.* p. 52.